

УДК 811.373.7'161.2

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК КОНЦЕПТОВИРАЖАЛЬНИЙ ЗАСІБ

М. В. Скаб

У статті обґрунтовано місце фразеологізмів як концептовиражального засобу серед інших засобів вираження концепту на основі досвіду практичного аналізу фрагмента сакральної сфери в українській мові, зокрема концепту ДУША та споріднених із ним.

Ключові слова: концепт, концепт “душа”, концептовиражальний засіб, семантичний простір слова, діакронія, фрейми, сценарії.

Останніми десятиліттями в українському мовознавстві широко розгорнулися когнітивні дослідження (див. праці М. Кочергана, О. Селіванової, Т. Радзівєвської, Г. Яворської, Т. Космеди, Ж. Соколовської, Л. Лисиченко, В. Манакіна, А. Зеленька, С. Жаботинської, К. Голобородька, В. Івашенко, В. Старка, О. Єфименко та ін.). Серед різноманітності порушених ними проблем — аналіз окремих, характерних для певної мови, концептів.

Головними формами вираження концепту вважають слово і словосполучення [1, с. 59], іноді дослідники значно розширюють перелік мовних засобів, здатних виступати вербалізаторами концептів, зараховуючи до них, наприклад, етимологію слів, синоніми, антоніми, типові синтаксичні позиції, контексти вживання (семантичні комплекси), семантичні поля, оцінки, образні асоціації, метафорику, фразеологію та мовні шаблони [2, с. 5]. Однак на практиці найчастіше аналізують саме усталені сполуки із назвою-іменем концепту, які звичайно метафорично представляють концепт, виявляючи способи концептуалізації фрагменту дійсності мовцями і фіксуючи давні уявлення про явище.

Мета нашої статті — обґрунтування місця фразеологізмів як концептовиражального засобу серед інших засобів вербального вираження концепту на основі досвіду практичного аналізу фрагмента сакральної сфери в українській мові, зокрема концепту ДУША та споріднених із ним.

Виходячи із думки М. Алефіренка про те, що “семантика мовного знака — головне джерело знань про зміст репрезентованого концепту”, а “тому дослідницький шлях від семантики мовного знака до змісту відповідного концепту варто вважати істинним” [3, с. 183], пропонуємо дослідження концепту на основі аналізу семантичного простору слова, під яким розуміємо всю сукупність значень слова, які функціонують у мові й мовленні та реалізуються в усіх напрямках розгортання його семантики — семантичному (розширенні семантичної структури слова), словотвірному (витворенні похідних від аналізованого слова) та синтагматичному (сполучувальних властивостях аналізованого слова). Модель семантичного простору базуємо на положенні В. Гака про те, що “розвиток значення слова і його кореня може виявлятися в мові трояким чином: 1) у нових значеннях самого слова; 2) в утворенні похідних слів;

3) у формуванні фразеологічних одиниць, до складу яких входить дане слово” [4, с. 694]. Якщо поширити цю тезу і на мовлення, то необхідно враховувати також усі індивідуальні значення слова, яких воно набуває в дискурсах, функціональні переноси значень, семантику оказіональних утворень тощо.

Отже, дослідження семантичного простору слова, на нашу думку, — це дослідження реалізації слова та функціонування його на різних рівнях мови, починаючи із з'ясування його етимології, семантичної структури слова та можливостей розширення її в текстах, насамперед фольклорних, а також художніх у різні історичні періоди; виявлення словотворчих потенцій слова (які похідні утворюються від нього і які семми реалізуються в цих похідних); вивчення входження слова у фразеологічні одиниці, виявлення етимології цих фразеологізмів із метою з'ясувати первинну їх мотивацію; аналіз синтагматичних зв'язків слова, тобто його сполучуваності з іншими словами в реченні тощо.

Саме аналіз семантичного простору слова дозволяє виявити найбільш релевантні для мовців ознаки предмета чи явища, оскільки, як вказує В. Гак, у всіх напрямках розвитку значення слова і його кореня “можуть символізуватися одні й ті ж аспекти об'єкта, тобто вихідне слово в даному значенні, його деривати і фразеологізми можуть містити ті ж елементи внутрішньої форми”, хоча, як зауважує автор, “нерідко в дериватах та фразеологізмах символізуються такі аспекти об'єкта, які не фіксуються спеціально в значеннях вихідного слова” [5, с. 694]. Отже, виявлення співвідношення функціонування різних проекцій семантичного простору дає змогу визначити основні, суттєві, та неосновні, другорядні елементи концепту. Крім того, окремі значення полісемічного слова функціонують вільно, а окремі — лише у складі фразеологічних сполучень, що може свідчити про їх актуальність, реалізованість у мові того чи того періоду її розвитку. Звідси аналіз семантичного простору окремої лексеми дозволяє з'ясувати й етнокультурний компонент в семантиці слова, сприяє виявленню мовної картини світу, а визначення напрямків розгортання семантичного простору окреслює найбільш релевантні для мовців ознаки того чи того явища, виявляє основні тенденції формування мовної картини світу та причини, що їх зумовлюють.

Оскільки семантичний простір слова є результатом його тривалого розвитку, він, на нашу думку, являє собою сукупність синхронних зрізів, на кожному з яких будемо спостерігати як тяглість семантичного простору, так і відмінності в його структурі, спричинені умовами розвитку української мови на той час, а також позамовними факторами.

Думаємо, що синхронний зріз семантичного простору слова в українській мові певним чином представлений у словниках того чи того періоду. Семантична проекція слова звичайно виявляється у словниковій статті, де відображена семантична структура слова, доповнена граматичними та стилістичними ремарками, словотвірна проекція слова представлена наявністю похідних від аналізованого слова, синтагматична ж проекція слова репрезентована фразеологізмами, а також різного типу усталеними сполуками, які зафіксували найтиповіші синтагматичні позиції слова.

Щоб глибоко і всебічно дослідити розвиток семантичного простору слова в діяхронії, необхідно проаналізувати не лише фіксацію семантичного простору в лексикографічних працях, а й простежити функціонування слова в усіх фіксованих писемних текстах мови протягом її історії з початку писемної епохи і до сьогодні, оскільки лексикографічна фіксація семантичної структури слова не дозволяє виявити частотність використання того чи того значення в цілому в мові певного періоду чи закріплення його за текстами певних стилів, коливання активності використання тієї чи тієї ділянки простору. Саме аналіз розвитку семантичного простору слова протягом його історії дозволяє з'ясувати вплив на його розгортання як власне лінгвальних, так і екстралінгвальних факторів.

Намагаючись формалізувати й об'єктивізувати методіку аналізу, пропонуємо досліджувати структуру концепту за допомогою виявлення концептуальних ознак як елементарних одиниць концепту. При цьому використовуємо досягнення методу компонентного аналізу, який свого часу був достатньо розроблений та апробований. В. Левицький слушно зауважує, що слоти "багато в чому нагадують ті елементи в сигніфікативній чи денотативній структурі слова, які в традиційній лінгвістиці називають компонентами" [6, с. 156]. Учений порівнює концептуальний аналіз із компонентним, хоча відразу ж зауважує із посиланням на О. Кубрякову [7, с. 372], що "на відміну від компонентного аналізу, метою якого є експлікація значення слова, концептуальний аналіз має на меті отримати знання про світ" [8, с. 56].

Ми припускаємо, що зміст концепту членується на концептуальні ознаки подібно до того, як семантика лексем членується на семантичні компоненти, а будь-який лінгвістичний аналіз, що здійснюється в напрямі від семантики слова до змісту концепту, дає змогу за допомогою сем різного типу, що актуалізуються в сукупності випадків уживання слова, виокремити концептуальні ознаки, які утворюють зміст концепту. Такі міркування впливають із висловлюваних різними лінгвістами теоретичних положень про природу лексичного значення (наприклад, "у значенні зафіксований відносно повний образ певного елемента дійсності, сема ж складає певну частину цього образу" [9, с. 11]) та компонентний аналіз ("компонентний аналіз у його класичній формі являє собою не дослідження семантики с л о в а, а виділення істотних характеристик о б ' є к т і в реальній дійсності, засобом номінації яких служить те чи інше слово" [10, с. 21]; "у компонентному аналізі ознаки виділяються, по суті, не в значенні слова, а в позначуваній ним реалії" [11, с. 206]).

Отже, концептуальні ознаки як компоненти концепту можуть бути виражені як етимологією, семантичною структурою слова, так і похідними від слова-імені концепту, а також усталеними висловами, зокрема фразеологізмами, метафоричними сполученнями тощо. Однак, як показує аналіз концепту ДУША, сутність концептуальних ознак, виражених названими засобами, різна. Концептуальні ознаки, відображені семантичною структурою слова, схожі на семи в значенні слова, **синтагматична ж проекція, у тому числі й фразеологізми, виражають концептуальні ознаки, які найчастіше мають вигляд фреймів (статичних ситуацій) або сценаріїв (динамічних ситуацій), які розширюють, уточнюють ознаки, виражені семантичною структурою слова.**

Так, наприклад, основу концепту ДУША складає пряме, первісне релігійне значення слова *душа*, яке представляє сакральну частину однойменного концепту (“за релігійними уявленнями — безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ і відрізняє її від тварин” [12, с. 445]) і виявляє такі концептуальні компоненти: “душа — безсмертна”, “душа — нематеріальна”, “душа — основа людини”, “душа — суть життя”, “душа — джерело психічних явищ”, “душа відрізняє людину від тварини” (остання ознака, за нашими спостереженнями, не є релевантною). Несакральна частина концепту представлена концептуальними компонентами “душа — внутрішній світ людини”, “душа — сукупність рис, якостей людини”, “душа — людина”, “душа — заглибина в нижній передній частині шиї”, “душа — енергія”, периферійне “душа — совість”.

Аналіз фразеологізмів як вербалізаторів концепту ДУША в українській мові показує, що вони найчастіше мають фреймову структуру. Зокрема численні усталені вислови з компонентом *душа* відображають різні аспекти фреймової ситуації, пов’язаної з гріхом, яку можна описати так: “якщо людина веде праведний спосіб життя, то після смерті її душа іде в рай, де нею опікуються світлі сили; якщо ж людина веде неправедний спосіб життя, має численні гріхи, то після смерті її душа попадає в пекло, де нею опікуються темні сили”, наприклад, *брати / взяти гріх* (рідко *гріха*) *на [свою] душу (на себе)* [13, с. 39]; *рада б душа в рай, та гріхи не пускають* [14, с. 257]; *один грїхъ всю душу оскверняетъ* [15, с. 155]; тощо. Безсумнівно, у рамках когнітивної лінгвістики доцільно говорити про фреймову структуру названих фразеологізмів, оскільки їх характеристики мотивуються сіткою відношень, зв’язків референта з денотатом, що існують у свідомості мовців. Причому їх значення тісно пов’язані із релігійним значенням лексеми *душа* “безсмертна нематеріальна основа в людині, що становить суть її життя, є джерелом психічних явищ” і, власне, підпорядковані йому; тобто названі фразеологізми уточнюють та розгортають фреймову ситуацію, пов’язану із душею як сакральним явищем.

Схожу думку висловлював й М. Алефіренко, обґрунтовуючи причини складності і дискусійності проблеми фразеологічного значення в сучасному мовознавстві: “З погляду сучасної когнітивної семантики, неоднорідність значення фразеологічних одиниць, зокрема, зумовлена різною природою тих когнітивних структур, які лежать в основі їх формування” [16, с. 21]. На думку автора, “одні фразеологічні значення “співвідносяться з однослівною дефініцією, інші — зі словосполученням, треті — з реченням, а деякі потребують і більш розлогих тлумачень”, відповідно їх можна кваліфікувати як конкретно-чуттєвий образ (*кровь с молоком* — “рум’яний”); гештальт, структура якого, нагадуючи асоціативне поле, упорядковує окремі елементи позначуваного в цілісний образ: *два вершка от горшка* — “один схожий на іншого якимись недоліками в характері, своєю поведінкою, один одного не кращий” та фрейм, багатоконфентне структурування стандартної ситуації пропозиційного типу, сценарій: *дати гарбуза* — “відмовити жениху у сватанні” [17, с. 21–22]. За нашими спостереженнями, саме останній, фреймовий тип когнітивних структур є найбільш властивий фразеологізмам.

Крім того, концептовиражальна роль фразеологізмів полягає в тому, що аналіз фразеологізмів допомагає з'ясувати загальні закономірності концептуалізації певної сфери дійсності. Так, зокрема, наші спостереження виявляють цікаві закономірності відображення фразеологізмів із компонентом *душа* у словниках української мови (зауважимо, що при визначенні значення, зреалізованого у фразеологічній одиниці, називаємо те значення слова-імені концепту *душа*, яке було актуальним у словосполученні-протофразеологізмі, усвідомлюючи, що, однак, в окремих випадках його важко визначити, оскільки ці вихідні значення могли бути синкретичними).

Порівнюємо кількісне представлення фразеологізмів з компонентом *душа* у його різних значеннях в основних словниках, які репрезентують українську мову на різних етапах її розвитку, зокрема “Словаре древнерусского языка” І. Срезневського [18], де зафіксована лексика X — XIV століть (за умови фіксації вислову у пам’ятках української мови), “Словнику староукраїнської мови XIV — XV ст.” [19], “Словнику української мови XVI — першої половини XVII ст.” (на сьогодні вийшло друком 11 випусків) [20], “Словарі української мови” Б. Грінченка [21], що представляє лексику української мови XIX століття, та основних фразеологічних словниках XX століття (“Фразеологічний словник” Н. Батюк [22]; “Фразеологічний словник української мови” Г. Удовиченка [23] та академічні “Фразеологічний словник української мови” [24] та “Словник фразеологізмів української мови” [25]) у таблиці:

	СДЯ Срез- невсь- кого	ССУМ	СУМ XVI	СУМ Грін- ченка	ФС Батюк	ФС Удови- ченка	СУМ акаде- мічний	СФУМ
Релігійне значення	4	4	7	4 1	7	17	67	60
“Внутрішній світ людини”	1		4		13	47	132	176
“Сукупність рис людини”					1	4	24	11
“Людина”			3			6	1	9
“Заглибина в нижній частині шиї”					1	3	4	7
“Життя”	1		11		2		2	2
“Енергія”						1		2
“Основа”						1		
“Совість”							1	
Усього	6	4	25	5	24	79	231	267

Аналіз фіксації фразеологізмів з компонентом *душа* у словниках, що відображають різні періоди функціонування української мови, показує виразну тенденцію до збільшення висловів, які представляють несакральну частину концепту, що загалом характерне для концептів такого типу, і являє собою, очевидно, частковий вияв загальної тенденції секуляризації, яка розгортається з доби Відродження [26, с. 301]. Особливо виразно сакральна частина концепту зазнала переслідування в радянський

час, про що свідчить аналіз функціонування фразеологізмів з компонентом *душа* в тогочасній українській літературі.

Отже, своєрідність фразеологізмів як засобів вираження концепту визначають як їх якісні ознаки, тобто специфіка когнітивних структур, що лежать у їх основі, так і їх кількісні характеристики, які засвідчують актуальність тих чи тих усталених висловів у той чи той період функціонування мови, причому фразеологізми на тлі інших вербалізаторів концепту демонструють чи не найбільшу консервативність й культуроаккумулятивні властивості.

Список літератури

1. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / Пер. с англ. — М.: Языки славянской культуры, 2001.
2. Старко В. Ф. Концепт ГРА в контексті слов'янських і германських культур (на матеріалі української, російської, англійської та німецької мов): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — К., 2004. — 16 с.
3. Алефиренко Н. Ф. Современные проблемы науки о языке: Учебное пособие. — М.: Флинта: Наука, 2005. — 416 с.
4. Гак В. Г. Языковые преобразования. — М.: Языки русской культуры, 1998. — 764 с.
5. Гак В. Г. Языковые преобразования. — М.: Языки русской культуры, 1998. — 764 с.
6. Левицкий В. В. Семасиология. — Винница: НОВА КНЬГА, 2006. — 512 с.
7. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения: Роль языка в познании мира. — М.: Языки славянской культуры, 2004. — 560 с.
8. Левицкий В. В. Семасиология. — Винница: НОВА КНЬГА, 2006. — 512 с.
9. Гудавичюс А. Й. Универсальное и специфическое в лексическом значении // *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*. — Praha, 1980. — Ročník XLIX. — Sešit 1–2. — С. 11–14.
10. Гинзбург Р. С. Значение слова и методика компонентного анализа // *Иностранные языки в школе*. — 1978. — №5. — С. 21–26.
11. Плотников Б. А. Основы семасиологии / Под ред. А. Е. Супруна. — Минск: Вышэйшая школа, 1984. — 223 с.
12. Словник української мови. — Т. 2. — К.: Наук. думка, 1971. — 550 с.
13. Словник фразеологізмів української мови. — К.: Наук. думка, 2003. — 1098 с.
14. Українські приказки, прислів'я і таке інше: Збірники О. В. Марковича та інших / Укл. М. Номис. — К.: Либідь, 1993. — 766 с.
15. Жаворонокъ: Собрание русскихъ пѣсней и пословиць подкарпатскаго народа / Собр. И. Билякъ, школьный инспектор. — Ужгородъ: Изданіе Юлія Фелдешія, 1926. — 160 с.
16. Алефиренко Н. Фразеологическое значение: природа, сущность, структура // *Грани слова: Сб. науч. статей к 65-летию проф. В. М. Мокиенко*. — М.: ЭЛПИС, 2005. — С. 21–27.
17. Алефиренко Н. Фразеологическое значение: природа, сущность, структура // *Грани слова: Сб. науч. статей к 65-летию проф. В. М. Мокиенко*. — М.: ЭЛПИС, 2005. — С. 21–27.
18. Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка. — Т. I — III. — М.: Книга, 1989. — Т. I. — Ч. I. — А — Д. — М.: Книга, 1989. — 806 с.
19. Словник староукраїнської мови XIV — XV ст. — Т. I–II. — К.: Наук. думка, 1977–1978.
20. Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Вип. 1–11. — Львів, 1994 — 2004.
21. Словарь української мови / Зібр. ред. журн. „Киевская старина”. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Б. Грінченко. — Т. 1–4. — К., 1907–1908.

22. Батюк Н. О. Фразеологічний словник. — К.: Рад. школа, 1966. — 235 с.
23. Удовиченко Г. М. Фразеологічний словник української мови: У 2-х т. — К.: Вища школа, 1984.
24. Фразеологічний словник української мови: У 2-х кн. — Кн. 1–2. — К.: Наук. думка, 1993. — 980 с.
25. Словник фразеологізмів української мови. — К.: Наук. думка, 2003. — 1098 с.
26. Релігієзнавчий словник / За ред. проф. А. Колодного і Б. Лобовика. — К.: Четверта хвиля, 1996. — 390 с.

Скаб М. В. Фразеологизы как концептовывразительный способ.

В статье обосновано место фразеологизмов как концептовывразительного способа среди других способов выражения концепта на основе опыта практического анализа фрагмента сакральной сферы в украинском языке, в частности концепта ДУША и родственных ему.

Ключевые слова: концепт, концепт “душа”, концептовывразительный способ, семантическое пространство слова, диахрония, фреймы, сценарии.

Skab M. V. Phraseological units as a concept-expressive means.

In the article it is substantiated the place of phraseological units as a concept-expressive means among other means of expression of the concept on the basis of experience of the practical analyses of the fragment of sacral field in Ukrainian language, in particular the concept “Soul” and allied ones to it.

Key words: concept, concept “Soul”, a concept-expressive means, semantic space of a word, diachronic, frames, scenarios.

Стаття надійшла до редакції 3 квітня 2007 р.